Cecilia Ljung. *Under runristad häll*. Vol. 1, *Tidigkristna gravmonument i 1000-talets Sverige*; vol. 2, *Katalog över tidigkristna gravmonument*. Stockholm Studies in Archaeology, 67.1–2. Stockholm: Explicare, 2016. 285 pp.; 350 pp. ISBN 978-91-983206-0-2; ISBN 978-91-983206-1-9. SEK 300 (available only through the Department of Archaeology and Classical Studies, Stockholm University).

Reviewed by Magnus Källström

Sommaren 1912 utfördes gatuarbeten i Eskilstuna stad, varvid flera lämningar av stadens äldsta historia kom i dagen. På platsen för det medeltida klostret påträffades bland annat en gravkista, som visade sig vara uppbyggd av fyra ornerade och i ett par fall också runristade kalkstenshällar. Arkeologen Sune Lindqvist tillkallades och kunde konstatera att hällarna var sekundärt använda och att de ursprungligen hade tillhört ett gravmonument av en tidigare okänd typ. Utifrån de fyra bevarade hällarna rekonstruerade han en ovan jord placerad gravkista, en fyndkategori som sedan dess har kallats *Eskilstunakista* i litteraturen. Lindqvist uppmärksammade att det fanns liknande fynd gjorda på andra platser i landet och detta material bildade underlaget till hans avhandling *Den helige Eskils biskopsdöme: Några arkeologiska vittnesbörd om den kristna kyrkans första organisation inom mellersta Sverige*, som publicerades 1915.

Nu drygt hundra år senare har arkeologen Cecilia Ljung vid Stockholms universitet disputerat på en avhandling som rör samma fyndkategori. Antalet fynd har dock mångdubblats sedan Lindqvists tid, vilket inte minst märks på avhandlingens omfång. Sune Lindqvist kunde klara sig på 173 sidor, Ljungs arbete är publicerat i två volymer i A4-format med sammanlagt mer än 600 sidor. Detta är dock ingalunda omotiverat med tanke på att hennes primärmaterial omfattar inte mindre än 602 hällar och fragment från 84 olika platser fördelade på sex landskap. Att avhandling och katalog är uppdelade i två volymer kan kanske vid första påseende verka onödigt, men visar sig snart vara ett mycket praktiskt och lyckat grepp. Läsningen av avhandlingsdelen kräver ofta konsultationer av materialet i katalogen och man kan då ha den bredvid sig och slipper slå fram och tillbaka i en och samma volym.

Eskilstunakista har länge varit den hävdvunna termen för denna typ av gravmonument från vikingatidens slutskede. Alternativa benämningar har dock förekommit i den tidigare litteraturen, där det åttastaviga *vikingastilsgravmonument* som lanserades på 1990-talet måste representera bottenappet. Ljung väljer i stället att tala om *tidigkristna gravmonument*. Antalet stavelser är visserligen inte mindre, men termen ligger avgjort bättre i munnen och fungerar bra i löpande text. Att hon inte vill använda ordet *Eskilstunakista* beror på att de aktuella monu-

Källström, Magnus. Review of Cecilia Ljung. *Under runristad häll*. Vol. 1, *Tidigkristna gravmonument i 1000-talets Sverige*; vol. 2, *Katalog över tidigkristna gravmonument*. Stockholm Studies in Archaeology, 67.1–2. Stockholm: Explicare, 2016. 285 pp.; 350 pp. ISBN 978-91-983206-0-2; ISBN 978-91-983206-1-9.

Futhark: International Journal of Runic Studies 8 (2017, publ. 2019): 172–80.

DOI: 10.33063/diva-384664

menten har haft skiftande utformning och i vissa fall inte alls varit kistformade, även om de har tillhört en kristen begravningsplats. Ljung finner det därför riktigare att använda monument som en övergripande term, vilket säkert är ett helt riktigt val. Möjligen skulle man kunna ha invändningar mot begreppet *tidig-kristen*, som här är använt i en mycket snäv nationell betydelse, medan det i ett större internationellt perspektiv ofta hänvisar till helt andra tidsperioder. Kanske hade *senvikingatida gravmonument* varit en bättre term, även om en sådan skulle öka antalet stavelser ytterligare.

Huvudsyftet med avhandlingen är enligt författaren (s. 12) ”att utifrån de tidig-kristna gravmonumenten analysera framväxten av kristna begravningsplatser och ett nytt religiöst och maktpolitiskt landskap i brytpunkten mellan vikingatid och medeltid”. Denna analys görs dels på lokal nivå, där monumenten och de miljöer där de uppträder studeras, dels i relation till den övriga runstenstraditionen och den förändring som gravskicket genomgår under sen vikingatid. Dessutom vill Ljung diskutera gravmonumentens sociala bakgrund och de aktuella platsernas betydelse för en framväxande kyrklig organisation. Ett delsyfte, som är själva förutsättningen för hela arbetet, är också att skapa en katalog över hela materialet.

Undersökningsområdet utgörs av landskapen Östergötland, Västergötland, Södermanland, Närke, Småland och Öland, dvs. i huvudsak de svenska landskapen söder om Mälaren. Dessutom görs två utblickar mot den samtida runstenstraditionen i Uppland (inklusive ett enstaka fynd från Västmanland) och Gotland.

Kronologin spelar en viktig roll i analysen och Ljung följer här Anne-Sofie Gräslunds nu välbekanta typologi för den zoomorfa runstensornamentiken. (Om den aktuella typologin se Anne-Sofie Gräslund, ”Dating the Swedish Viking-Age rune stones on stylistic grounds”, i *Runes and their Secrets: Studies in Runology*, red. Marie Stoklund et al., 117–139 [Copenhagen, 2006].) Hon är dock medveten om de svårigheter som finns i denna dateringsmetod beträffande både de absoluta dateringarna av de olika stilgrupperna och graden av överlappningar dem emellan. Hon väljer därför att tala om att stilgrupperna har olika kronologiska tyngdpunkter och hon laborerar med tre större grupper av ristningar i sitt material: en med tyngdpunkt i 1000-talets första hälft, en som placerar sig kring 1000-talets mitt och en som tillhör den senare delen av samma århundrade.

En problematisk grupp i den gräslundska typologin är de ristningar som har bestämts som ”RAK”, vilket betyder att runslingan har rak avslutning. Dessa ristningar har generellt uppfattats som tidiga, men egentligen är denna klassificering alltför trubbig, eftersom runband med rak avslutning även är typiska för rent medeltida gravmonument. Enligt Ljung går denna fråga inte att besvara på ”ett generellt plan”, utan hon menar att man måste undersöka varje enskilt fall och ta hänsyn till andra faktorer som exempelvis stenens form, huggningstekniken, eventuella korsformer och graden av överensstämmelser med gravmonument från samma plats, samt förhållandet till runstenstraditionen i stort.

I det aktuella materialet finns också stenar som tidigare har bestämts som ”Rak” trots att runslingan inte alls har rak avslutning utan i stället övergår i spiraler, knutar eller flikar. För att avhjälpa denna brist har Ljung skapat ytterligare en

grupp som hon har gett beteckningen *Sod*, en förkortning av "Skriftband med ornamentala detaljer". Den nytillkomna gruppen framstår som mycket motiverad, även om den inte påverkar den tidigare upprättade kronologin så mycket. I de tre större grupperna som hon arbetar med kommer dessa stenar nämligen ändå att räknas till den äldsta gruppen.

En stor del av de hällar som ingår i materialet är enbart försedda med kors och kan därför inte fångas in av Gräslunds typologi. Även här ger Ljung ett viktigt bidrag till kronologin genom att påpeka att de s.k. propellerkorsen, som är särskilt vanliga i Östergötland, uppträder i två olika varianter, där framför allt utformningen av spiralornamenten skiljer sig åt. Snäckformiga spiraler kan Ljung knyta till ornamentik i stilgruppen Pr 3, medan spiraler som har "asymmetrisk" form med en större mittrundel förekommer i monument utförda i stilgruppen Pr 4.

Avhandlingens tyngdpunkt ligger i kapitel 5 med den övergripande titeln "Kronologiska och regionala mönster". Här går Ljung systematiskt igenom sitt stora material landskap för landskap med början i Östergötland, där de flesta gravmonumenten har påträffats. Detta är också det landskap där traditionen har fått sin största spridning. Det östgötska materialet utgörs av 363 hällar eller fragment fördelade på sammanlagt 40 olika platser.

För varje landskap redovisar Ljung först fyndplatserna och dateringen av gravmonumenten och resultatet av denna analys diskuteras i ett särskilt avsnitt där mer övergripande slutsatser dras. Därefter ger hon en översikt av den lokala runstenstraditionen samt förändringar i gravskicket och förekomsten av kristna gravplatser i det nämnda landskapet.

Ett viktigt resultat är att stenarna på Öland skiljer ut sig från de övriga materialet. Särskilt när det gäller det rika materialet från Köpings kyrka har man här tidigare ofta räknat med att det handlar om rester av gravkistor, men enligt Ljung saknas exempel på sidohällar och hon finner det också svårt att identifiera gavel- och lockhällar.

Den sammanfattande analysen visar att tidigkristna gravmonument har producerats under hela 1000-talet, men att traditionen har en tydlig slutpunkt omkring år 1100. Denna slutsats grundar Ljung på att hällar med ornamentik tillhörande den yngsta av Gräslunds stilgrupper (Pr 5: ca 1100–1130) saknas i detta material. Kanske bör det framhållas att runstenar med denna typ av ornamentik i stor sett endast förekommer i landskapen norr om Mälaren – i Uppland och Västmanland – där vi saknar säkra spår av den typ av gravmonument som finns i de landskap som ingår i undersökningen.

Ljung urskiljer tre olika skeden i sitt material. Under det första skedet, som omfattar 1000-talets första hälft, är fynden relativt få och förlagda till ett fåtal platser inom undersökningsområdet. Undantaget utgörs av Västergötland, där de allra flesta av gravmonumenten verkar ha tillkommit under denna period. Under det andra skedet, som omfattar tiden kring 1000-talets mitt, sker en förskjutning mot Östergötland, Närke och Södermanland, men i viss mån även mot Öland. Under det sista skedet, som motsvarar slutet av 1000-talet, minskar produktionen i Östergötland, samtidigt som det sker en markant ökning på Öland.

Ett särskilt problem är hur själva gravplatserna där de tidigkristna gravmonumenten restes har sett ut. Ljung diskuterar givetvis denna fråga, även om källmaterialet här är mycket begränsat. Trots att hon kan räkna till över 600 hållar eller fragment från hela undersökningsområdet finns det faktiskt bara fyra platser där gravmonument av denna typ har påträffats in situ: S:t Martin i Skänninge, Heda och Klosterstad i Östergötland samt Varnhem i Västergötland. Ljung kallar dessa för "goda exempel". Kanske "säkra exempel" eller något liknande hade varit en bättre beteckning, eftersom vi ju inte vet hur representativa dessa fynd egentligen är. Ljung kan ändå dra flera viktiga slutsatser ur det sparsmakade materialet: att monumenten har varit placerade utomhus, att ett par av dem troligen har fungerat som familjegravar samt att bebyggelselämningar har identifierats i anslutning till gravplatserna.

Ljung kommer också in på den viktiga frågan om tidigkristna gravmonument kan användas som tecken på existensen av träkyrkor, något som har tagits för givet, men som på senare tid har ifrågasatts. Ljung framför goda argument för den traditionella ståndpunkten och kan visa att det finns andra indikationer på träkyrkor som byggnadsrester och återanvänt virke på ett tiotal platser med tidigkristna gravmonument och dessutom från samtliga sex landskap i studien. På nästan lika många platser har man också påträffat kristna gravar från samma period och dessa är i flera fall identiska med de platser som också har indikationer på träkyrkor. Ett par belägg från runstenarna, som givetvis finns behandlade i avhandlingen, men inte just i detta avsnitt, styrker dessa iakttagelser. På den öländska Bjärbystenen (Öl 36) står om den döde att *Hann er grafinn i kirkiu* 'Han är begravd i kyrkan'. Stenens ornamentik talar för en datering till mitten av 1000-talet eller dess senare hälft och visar att en kyrka funnits i närheten redan vid denna tid. Avslöjande är också satsen *Hann er grafinn i kirkiugarði* 'Han är begravd på kyrkogården' på den nyligen delvis återfunna Bogesundsstenen i Östra Ryds socken (U 170), där inskriften dessutom omtalar uppförandet av ett *hvalf* dvs. någon typ av gravmonument. Bogesundsstenen tillhör av allt att döma ungefär samma tid som Bjärbystenen och det är svårt att tro att begreppet *kirkiugarðr* då skulle ha varit så integrerat i det svenska språket att det har kunnat användas om en kristen begravningsplats utan kyrka. Även om detta är de enda säkra runbeläggen på inhemska kyrkobyggnader från vikingatiden, så ramar de in ett stort geografiskt område (ca 30 mil fågelvägen), vilket dessutom ligger utanför det huvudsakliga spridningsområdet för de tidigkristna gravmonumenten. Sammantaget talar materialet för att vi nog måste räkna med ett större antal träkyrkor på svenskt område redan under vikingatid.

Som jämförelsematerial till de sex landskap som ingår i undersökningsområdet behandlar Ljung också den sena runstenstraditionen i Uppland (inklusive ett enstaka fynd från Västerås i Västmanland) och på Gotland. I båda områdena saknas direkta motsvarigheter till de tidigkristna gravmonumenten, men i stället förekommer andra typer av runristade monument. I Uppland utgörs de dels av resta sandstensrunstenar, dels av liggande gravhällar, som ofta är påfallande enkla och försedda med stavkors. Sandstensrunstenar har som bekant setts som

indikationer på tidiga träkyrkor, eftersom denna typ av stenar i Uppland i stort sett endast påträffas i anslutning till medeltida kyrkplatser.

Ljung hävdar att det saknas belägg för att de uppländska sandstensrunstenarna har ingått i kistkonstruktioner, vilket baseras på frånvaron av fynd av sidohällar. Samtidigt är detta material mycket fragmenterat och det finns inte en enda sten som har påträffats i något som kan antas vara ursprungligt läge. Det bör också nämnas att det från kvarteret Professorn 1 i Sigtuna finns ett fynd av ett kalkstensfragment med rester av slingornamentik (U ATA322-4014-2011:1 i Samnordisk runtextdatabas), där senare undersökningar också har kunnat påvisa spår av bemålning. Vilken typ av monument det endast 13 × 4,5 cm stora fragmentet har tillhört går naturligtvis inte att säga, men det i uppländska sammanhang ovanliga stenmaterialet kan tyda på ett samband med kisttraditionen söder om Mälaren.

Ljungs genomgång visar klart att den sena runstenstraditionen norr om Mälaren och på Gotland skiljer sig från den som har varit rådande i Götalandskapen i vikingatidens slutskede. Däremot finns det som hon särskilt framhåller många likheter med runstensmaterialet på Öland.

Ett av delsyftena med avhandlingsarbetet har som nämnts också varit att skapa en katalog över samtliga fynd av tidigkristna gravmonument i Sverige. Värdet av detta arbete går inte att underskatta. Trots att fynd av denna typ har undersökts, rapporterats och registrerats under mycket lång tid har informationen varit utspridd i mindre publikationer och arkiv och det är nog knappast någon som har haft en samlad bild av hela materialet. Publiceringen i *Sveriges runinskrifter* har också varit ojämn beroende på olika urvalsprinciper. Vanligtvis har man även inkluderat enbart ornerade hällar utan inskrifter så länge de varit utförda i "runstensstil", men i ett landskap – Västergötland – har de konsekvent lämnats utanför publikationen. De landskap som är rikast på denna typ av fynd som Öland och Östergötland publicerades också först i serien, vilket betyder att alla nyfynd som har gjorts under de senaste hundra åren saknas.

Katalogdelen i Ljungs arbete är tydligt och pedagogiskt uppställd efter landskap och fyndorter i alfabetisk ordning, vilken gör den lätt att slå och hitta i. Varje landskap inleds med en längre inledning, där hon ger en översikt av landskapet och även omnämmer mer osäkra fall eller uppgifter, som hon inte har velat uppta i katalogen. Kortare inledningar finns också för många av fyndorterna. Under varje fyndort har stenarna försetts med löpnummer (t.ex. Bjälbo 1). Dessutom redovisas de signum som har använts i *Sveriges runinskrifter* och Samnordisk runtextdatabas samt i förekommande fall även andra identiteter i större publikationer. Slutligen har varje sten i katalogen också fått ett unikt nummer, vilket gör det möjligt att i framtiden hänvisa till exempelvis Ljung 257, när man avser den nämnda stenen i Bjälbo kyrka. Vad man möjligtvis kan sakna i katalogen är en inledande förteckning över fyndplatserna i det aktuella landskapet och en karta. Dessa finns i stället i avhandlingsdelen, men de kunde med fördel även ha återkommit i katalogen och då med orterna ordnade alfabetiskt.

Ljung har själv besökt samtliga fyndplatser och varit sin egen fotograf. Bildmaterialet håller genomgående en mycket hög kvalitet och en stor fördel är att

hela katalogen har tryckts i färg. Hon har också vinnlagt sig att återge avbildningar av samtliga kända stenar, även om de är försvunna och endast kända genom äldre avbildningar. I flera fall har hon gått tillbaka till 1600-talshandskrifterna och beställt nyfotograferingar ur bl.a. Bureus', Rhezelius' och Peringskiölds samlingar, vilket många gånger ger en bättre uppfattning av dessa stenar än den man får av reproduktionerna i de äldre delarna av *Sveriges runinskrifter*. Beträffande Rhezelius' öländska stenar hade man önskat att bilderna hade tagits ur dagboken (Kungliga Biblioteket, F.c.5) i stället för handskriften F.c.3a, som faktiskt inte är ett original utan en betydligt senare avskrift utförd 1821 efter Rhezelius' renskrift F.c.2/3 (se Ragnhild Boström, *Kyrkor på Öland; Inledning: Översikt av de skriftliga källorna*, Sveriges kyrkor, 108 [Stockholm, 1966], s. 84).

Någon gång har det äldre fotomaterial som har använts redan från början haft en mycket låg kvalitet, som t.ex. Hulterstad 26 (nr 132) och Hov 106 (nr 391), men eftersom de aktuella stenarna numera är försvunna är det mycket värdefullt att Ljung ändå har valt att reproducera de bilder som hon har kunnat spåra upp. Detta kommer ju att underlätta identifieringen den dag som dessa stenar förhoppningsvis åter kommer i dagen. Beträffande en teckning av det lilla fragmentet Vreta 22 (nr 553) måste dock något ha hänt vid själva inskanningen (för dålig upplösning?), vilket gör det svårt att förstå sig på hur detta fragment egentligen har sett ut. (Enligt ett e-brev från Jan Owe den 25 april 2019 är det dessutom identiskt med det ännu bevarade fragmentet Vreta 9.)

Inskrifterna har Ljung hämtat från Samnordisk runtextdatabas, men också kompletterat med annat material. Däremot har hon som icke-runolog valt att inte ge egna bidrag till läsningarna. Egentligen är detta lite synd, eftersom Ljung genom sin inventering förmodligen är ensam om att personligen ha sett hela detta material i verkligheten och säkerligen har lagt märke till ett och annat även i runtexterna. Samtidigt kan man förstå att arbetet att undersöka och klassificera det stora materialet ur arkeologisk synvinkel har varit en nog så stor uppgift. Genom katalogen har dock runologerna numera ett ypperligt verktyg att se var luckorna i den runologiska dokumentationen finns.

Ljungs inventering avslutades i december 2012, vilket betyder att inga nyfynd som har gjorts efter detta datum ingår i katalogen. Att nya fynd skulle dyka upp mellan avslutandet av katalogen och ventileringen av avhandlingen var väl närmast oundvikligt, liksom att nya iakttagelser skulle göras i det redan inventerade materialet. I några fall har Ljung dock kunnat infoga nyfynden i noter i avhandlingssdelen och på så sätt kunnat ta hänsyn till dem i analysen. Det gäller exempelvis det kalkstensfragment med runorna *...r × auk × ...* '... och ...', som hösten 2014 påträffades vid en arkeologisk undersökning av Hagby kyrka i Småland (vol. 1, s. 125, not 50). Både stenmaterialet och fyndplatsen tyder på att fragmentet ska räknas till gruppen av tidigkristna gravmonument, även om dessa drag givetvis inte är helt avgörande. Trots att inskriften är föga upplysande utgör detta ett välkommet fynd i ett område där runfynden hittills har varit förhållandevis få. Ett annat nytillskott är ett litet fragment av en lockhäll med några runor, vilket framkom 2015 i centrala Norrköping i Östergötland (omtalat i vol. 1, s. 91, not 33).

I inledningen till Smålandsavsnittet i katalogen (s. 18) refererar Ljung också uppgifter om två stenar från Vimmerby kyrka, vilka finns utförligt beskrivna men inte avbildade i en relation till Rannsakningarna 1667 (tryckt i *Rannsakningar efter antikviteter*, vol. 3 [1992], s. 183). Dessa stenar är märkligt nog inte ens omnämnda i *Smålands runinskrifter* (1935–1961), trots att de även figurerar i en del andra källor (se Björn Helmfrid, "Östsmålands runinskrifter", *Kalmar läns fornminnesförening, Meddelanden* 1937: 122 f.). Eftersom några avbildningar inte har varit kända har Ljung helt riktigt inte gett dem egna nummer i katalogen. Rätt nyligen har dock ett par tidigare förbisedda teckningar av en av dessa stenar uppmärksamats i Nils Månsson Mandelgrens samling i Lunds universitetsbibliotek, vilket visar att uppgifterna i Rannsakningarna måste tas på allvar. Enligt dessa teckningar har det rört sig om en runristad sten med tydliga beröringspunkter till den öländska runstenskonsten och den ska utan tvivel räknas till den typ av monument som behandlas i avhandlingen. Inskriften har dessutom innehållit en åkallan av Sankta Maria eller Sankt Mikael (se vidare Roger Wikell, Magnus Källström och Michael Dahlin, "Förkomna runstenar i Vimmerby och Rumsquilla", *Fornvännen* 113 [2018]: 8–12).

Jag har givetvis inte kunnat detaljgranska alla katalogens uppgifter, men intrycket är genomgående mycket vederhäftigt, även om det i en så stor sammanställning som denna alltid går att upptäcka en del förbiseenden om man letar riktigt noga. Exempelvis är gavelhällen Hov 104 (nr 389), som påträffades 2011, ristad på båda sidor, inte bara på den ena. En stor del av den andra sidan var tidigare täckt av fastsittande asfalt, som först hösten 2016 har blivit avlägsnad. Ristningen på denna sida utgörs också av ett kors snarlikt det på den avbildade sidan, men sämre bevarat. Under Fornåsa 4 (nr 272) omnämns som referens bl.a. en teckning av Sven Söderberg från år 1900 i Antikvarisk-topografiska arkivet (härefter ATA) vid Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Förmodligen avses egentligen en teckning av Olof Sörling. Denna är dock helt säkert baserad på ett fotografi av Otto Janse från samma år och har alltså egentligen inte något självständigt värde.

Det är numera också fastslaget att de tre små fragment från Källa ödekyrka på Öland, som i Samnordisk runtextdatabas har fått signum Öl SvK128;288, i själva verket utgör rester av ett större fragment, som avbildades redan av Johan Haqvin Wallman på 1830-talet och att detta fragment i sin tur bör ha haft direkt passning till den av Rhezelius avbildade Öl 57. Fragmenten Källa 2–4 i katalogen (nr 140–142) är alltså av allt att döma delar av en och samma sten.

Våren 2018 fick jag i samband med en omflyttning av fragmenten i Stenmagasinet vid Vreta kloster i samma landskap möjlighet att systematiskt gå igenom dessa och kunde då konstatera att det lilla fragment som hos Ljung har fått beteckningen Vreta 24 (nr 555) utgör ett i sen tid avslaget hörn av Vreta 3 (nr 534) samt att det ornerade fragment av denna sten som där anges vara försvunnet fortfarande finns i behåll.

I maj 2019 upptäckte dessutom Jan Owe i Levin Christian Wiedes förarbeten till *Östergötlands runurkunder* i ATA (ett material som Ljung har förbisett och som

även har varit helt okänt för mig, Owe och säkert de flesta andra till helt nyligen) att Ög 79, Ög 80 och Ög ÖFT1875;101 (Högby 1, 2, 3 och 6 [nr 400–402, 405] hos Ljung) utgör delar av en och samma sten (se Jan Owe's blogginlägg "Tre runstenar blir en", publicerat den 26 maj 2019: <<http://runbloggen.gamlebo.se/#post32>>). Denna upptäckt får rätt stora konsekvenser, eftersom den reducerar antalet kända stenar av denna typ från Högby kyrka från sex till tre.

Någon gång kan man sakna en tidigare bekant sten i det urval som presenteras. Exempelvis borde Sm 150 † från Mörlunda kyrka ha försvarat en plats i sammanställningen. Stenen uppfattas som en gavelhäll till en gravkista av Sune Lindqvist (*Den helige Eskils biskopsdöme* [Stockholm, 1915], s. 64), som dessutom påpekar att redan J. G. Liljegren (i *Run-urkunder* [Stockholm, 1833], s. 179, anm. efter nr 1585) har sammanställt denna sten med de parresta stenmonumenten från Häggesleds kyrkogård i Västergötland. Samma förmodan finns också framställd av Björn Helmfrid i den ovan anförda artikeln från 1937 (s. 124). Att det vid Mörlunda kyrka har funnits ytterligare en sten, som har associerats med ett kistmonument (Sm 151 †) och som Ljung har låtit ingå i materialet stöder denna tanke. Sm 150 † har tydligen haft avrundad kontur och ristningen har endast utgjorts av ett textband med rak avslutning som har följt kanten på stenen. Om den äldre avbildningen är korrekt har texten haft följande lydelse: **kusta × auk × poraiþi- × þir × raisa × iftir ×** dvs. 'kusta och þoraiþi- de reser efter'. Några skador finns inte antydda och fortsättningen måste därför ha stått på en annan sten (eller möjligen på stenens baksida), vilket tyder på att stenen har utgjort en del av ett mer omfattande monument.

Ett annat fynd som nog hade kunnat ingå i katalogen är Sö 368, ett kalkstensfragment med runföljden ... : **fyrrþ...** från Husby-Oppunda socken i Södermanland. Fyndet gjordes visserligen vid gården Våvelsta, men denna ligger strax intill kyrkan och både stenmaterialet och fragmentets form talar för detta. (Jag kan inte berömma mig själv för att ha insett detta utan blev uppmärksam på det genom en tipspromenad på ett arkeologföretag i Södermanland våren 2017.)

En viktigare upptäckt som har gjorts efter Ljungs disputation är att det i mitten av 1800-talet har funnits en större samling av tidigkristna gravmonument i Sjögestads kyrka i Östergötland. Sommaren 2017 noterade nämligen Jan Owe i Mandelgrens samling teckningar av fyra sådana hållar med en ovanligt avancerad ornamentik. Det rör sig uppenbarligen om samma stenar som jag själv (i mars 2016) såg en anteckning om i en beskrivning av Sjögestads kyrka i Wiedes samling i Linköpings stiftsbibliotek: "I golfvet af vapenhuset äro inlagda en 6 à 7 tålgstensfragment af grafstenar, utan runskrift men med samma konstiga drakslingar och wahlknutar, som finnes på laggda grafstenarna i Bautil. Den största stenens ornamenter äro dertill S formiga som på Bautil." Dessa stenar har varken varit kända för Brate eller Nordén, som båda har arbetat med Östergötlands runinskrifter, och några uppgifter om dem har aldrig nått ATA eller Runverket. Att de blivit förbisedda av Ljung är alltså inte särskilt konstigt, samtidigt som detta ger en påminnelse om att det fortfarande kan finnas en del kvar att upptäcka. Sjögestad är nämligen en vit fläck på hennes kartor.

De ovanstående anmärkningarna är naturligtvis bara petitesseer jämfört med den enorma nytta man har av den omfattande och detaljrika katalogen. Både den och de resultat som Ljung har presenterat i sin avhandling kommer säkert att stå sig under lång tid och bli den naturliga utgångspunkten för den framtida forskningen rörande de senvikingatida gravmonumenten i Sverige. Nya fynd kommer helt säkert att tillkomma, men det är svårt att tro att de skulle förändra den bild som hon har gett av fyndrika landskap som Östergötland och Öland, även om de nyligen uppmärksammade arkivfynden från Sjögestads kyrka kan ge en liten tankeställare. I de landskap som har ett mera beskedligt material som t.ex. Småland är det också möjligt att ett och annat nyfynd kan skapa andra mönster än dem vi ser i dag, men sådant måste man alltid vara beredd på när man ägnar sig åt arkeologisk och runologisk forskning.